

¹ Tekst en foto's Ruud en Ina Metselaar – www.comomeerinfo.nl

Enkele bijzondere geologische verschijnselen rond het meer – piramiden, zwerfstenen, rotsgravures en graftombes

Het ontstaan van het Comomeer

Je hoeft geen geoloog te zijn om onder de indruk te raken van en je te verwonderen over het landschap rondom het Comomeer. In de eerste plaats natuurlijk de Alpen en het meer zelf. In de periode die het Mesozoïcum wordt genoemd, van ongeveer 250 – 65 miljoen jaar vC., was heel Italië bedekt onder het zeeoppervlak. In die tijd werden er dikke kalklagen als sediment afgezet. In de volgende periode, het Tertiair (ca. 65-1,8 miljoen jaar) ontstonden de Alpen en andere grote bergketens zoals de Apennijnen, de Karpaten en de Himalaya. Vooral in het gebied ten zuiden van de lijn Varenna – Menaggio vinden we de oude kalklagen als bovenlagen die rijk zijn aan fossielen van zeedieren. In eerdere nieuwsbrieven schreef ik daar al iets over.²

Na het Tertiair volgde het Kwartair waarin zich een hele reeks van ijstijden voordeed. In de laatste ijstijd, ongeveer 20000 jaar geleden, was het hele Alpengebied tot een hoogte van 1000-1200 m bedekt met een enorme ijslaag. De gletsjer die van de Alpen naar het zuiden stroomde, sleep per jaar 3-4 mm van de ondergrond af waardoor in de loop van 20000 jaar een gebied ter diepte van ongeveer 600 m werd geërodeerd. De ijsmassa splitste zich bij Bellagio in de twee armen van het Comomeer, terwijl een derde afsplitsing bij Menaggio in de richting van Porlezza stroomde en de valleien van Menaggio en Cavargna vormde. Deze gletsjerarm stootte verderop op de gletsjer die vanuit Ticino het meer van Lugano vormde.

In deze Nieuwsbrief geef ik een overzicht van een aantal interessante rotsformaties, zoals de zogenaamde “aardepiramiden”, de enorme zwerfstenen met daarin vaak uitgehakte graftombes en van rotsgravures bij het Comomeer en het Valtellina. Het is dus geen rondwandeling of autoroute, maar een overzicht van interessante verschijnselen op diverse locaties.

---

¹ Verzoeken om toezending per email aan: r.metselaar@comomeerinfo.nl

² Nieuwsbrief 2010_6 en 2011_7

De “Aardepiramiden”

Aan de zijkant en voorkant van de gletsjers werden grote steenmassa's afgezet, die we morenen noemen. Op twee plaatsen in de buurt van het meer vinden we in deze morenengesteenten het bijzondere verschijnsel van de “aarde piramiden”. Dit zijn piramide- of bijna cilindervormige steenzuilen die bedekt zijn met een groot rotsblok. Hieronder volgt een beschrijving van de piramiden van Postalesio. Deze liggen iets buiten het dorpje Postalesio, ongeveer 7 km ten westen van Sondrio. Ze zijn een bezoek zeker waard.

Enkele van de piramiden van Postalesio

De piramiden van Postalesio

Om deze te bereiken volgen we de provinciale weg SS38 via Morbegno in de richting Sondrio. Bijna 3 km na de afslag Berbenno di Valtellina volgt de afslag naar Postalesio. Neem vanuit het centrum van het dorp de weg naar de bergweiden naar de Riserva Naturale Piramidi di Postalesio. Ongeveer 2,8 km vanaf de kerk van San Antonio in het dorp ziet u links een weg omhoog naar de piramiden. Na een korte rit bereikt u op 743 m hoogte een parkeerplaats. Van hier komt u na een paar honderd meter op de weide Il Prato, vanwaar een voetpad, met houten hekken langs de zijkant, naar de piramides loopt. Het pad volgend omlaag komt u bij de voet van de piramides. Hoewel het pad rondloopt terug naar de parkeerplaats, moesten wij halverwege weer terug omdat een deel van het pad was ingestort.

Al van bovenaf ziet u de zeven piramides, maar aan de voet is pas goed te zien hoe groot ze zijn – de hoogste is ca 10 m. De piramides zijn gevormd door erosie van de kalkmorene. Door inwerking van water en wind is de zachte kalksteen grotendeels verdwenen, maar blijven de er bovenop liggende harde steenblokken bewaard. De vorm maakt duidelijk waarom deze piramides ook wel “aardepaddenstoelen” worden genoemd. Een voorwaarde voor de vorming van dit soort steensculpturen is dat ze in de luwte van de wind staan. Hier is dat duidelijk te zien, de piramides staan in een kom van het riviertje de Caldenno, beschermd tegen de heersende winden.

De piramiden van Rezzago en van Zone

Soortgelijke piramiden zijn te vinden bij Rezzago, een dorp ca 10 km ten noorden van Erba in de Driehoek van het Lario. De verklaring is dezelfde als bij Postalesio. Ik heb deze piramides zelf niet bezocht, maar u vindt ze dicht bij het restaurant Belvedere (op Google maps te vinden en aangegeven op de Kompasskaart nr. 91). Iets verder weg, namelijk aan de oostkant van het Isemeer vinden we bij het dorpje Zone een formatie die sterk lijkt op die van Postalesio.

Pietra Lentina

Zwerfstenen

Een ander interessant verschijnsel rond het meer zijn de zwerfstenen. Dit zijn rotsblokken, soms met enorme afmetingen die zijn meegevoerd door het gletsjerijs vanuit het Valtellina of Valchiavenna. Dit soort grote rotsblokken heeft altijd de aandacht van de mens getrokken. In de oudheid werden ze wel als heilige plaatsen beschouwd, waarop offers werden gebracht en rituelen werden opgevoerd. Ook vinden we lokaal vele verhalen over heksen, duivels, tovenaars en aardmannetjes. Eerst in 1849 was het de geoloog Antonio Stoppani die een verklaring gaf voor deze stenen in het gebied van Lecco. Een aantal ervan is inmiddels tot natuurmonument verklaard.

Een groot aantal is te vinden in de Driehoek van het Lario, waarvan een aantal de status van natuurmonument heeft gekregen.

- De meest indrukwekkende is de Pietra Lentina langs de weg van Magreglio – Bellagio, dit is een van de grootste in Lombardije. Deze steen heeft dan ook

kolossale afmetingen: 30 m lengte, 9 m hoogte en 10 m breedte en een gewicht van 6000 ton! Ze is meegevoerd door de Addagletsjer vanuit het val Masino. De plaats is met de auto te bereiken. Op de Kompaskaart nr. 91 is zowel deze als de volgende steen aangegeven. Neem vanuit Canzo de weg naar Magreglio; ca 1 km voor bij Magreglio splitst de weg en gaat u linksaf via Piano Rancio. De Pietra Lentina ligt ca 500 m verder langs deze weg die van Piano Rancio omlaag gaat naar Bellagio, in de eerste bocht. Er is hier een stopplaats met borden die het gebied beschrijven. Vroeger markeerde de steen de grens tussen Civenna en Bellagio en op de top van de rots staan nog twee lijnen die in 1763 de grens aangaven. Boven op het vlakke deel van de rots zijn wat gaten te zien van meteoriet inslagen, hoewel ze volgens het volksgeloof tekenen zijn van vuurballen die hier door spelende duivels werden ontstoken.³

- Kort voor u de Pietra Lentina bereikt, is er een afslag naar een soortgelijke steen, de Pietra Luna. Ook rond deze steen spelen verschillende historische verhalen en legendes. De steen ligt naast het gelijknamig hotel.
- De Pietra Pendula tegen de Monte Piatto bij Torno, is ook een zeer bekende. Ze bestaat uit een grote granieten zwerfsteen die balanceert op een kalkachtige steen, die in de loop van de jaren door mensenhanden verkleind is met de bedoeling het geheel de gedaante van een paddenstoel te geven. Enkele tientallen meters er vandaan staat het nu niet meer gebruikte kerkje van Santa Elisabetta. Vanuit Torno rijdt u omhoog door het buurtschap Caraniso (302 m), waar een parkeerplaats is. Hier vandaan loopt u over een oud muilezelpad in 45 min door het bos naar Montepiatto (513 m), waar u bij het kerkje een schitterend uitzicht over de omgeving heeft. Van dit punt loopt een voetpad iets verder naar de Pietra Pendula.

U kunt de tocht ook uitbreiden tot een rondwandeling door nu verder te lopen naar Piazzagra (563 m). van hier daalt u langs Negrenza naar Caraniso en Torno. Zie verderop voor een beschrijving van de rondwandeling).

Pietra Pendula boven Torno

---

³ Een tip: Als u na een bezoek aan de Pietra Lentina doorrijdt naar Bellagio dan ziet u op ca 4 km voor Bellagio bij Chevrio een zijweggetje met een bord dat verwijst naar de trattoria Belvédère. Vanaf het terras heeft u een schitterend uitzicht over het meer en u kunt er uitstekend eten.

- Pietra Nairola langs een voetpad dat van Brunate naar Montepiatto leidt. In de steen zijn vele vroeg-historische incisies te zien en er spelen ook verschillende lokale legendes. Ik heb deze en de volgende twee stenen echter niet zelf bezocht.
- De Sasso del Lupo eveneens langs het voetpad van Brunate naar Montepiatto. Dit is een blok steen van circa 20 m afkomstig uit het Val Masino, bestaande uit steen van vulkanische oorsprong, waarin grote witte stukken veldspaat zijn te zien. De bedoeling is ook deze steen tot monument te benoemen.
- De Sasso di Preguda, een piramidevormige steen van circa 7 m hoog, bevindt zich op 647 m hoogte tegen de helling van de berg Moregano in de gemeente Valmadrera. Om deze te bereiken gaat u in Lecco over de brug naar de westkant en volgt de meeroever door Malgrate naar Paré, vanwaar u over een voetpad in een uur naar de steen loopt. Naast de steen staat het kerkje van S. Isodoro.

Buiten deze monumentale rotsblokken zijn er rond het Lario nog vele andere te vinden, men schat in totaal wel ongeveer 350.

Rotsgravures

Op vele plaatsen in de omgeving zijn rotsblokken te vinden met gravures die uit de prehistorie dateren. We kunnen een aantal verschillende types onderscheiden: uithollingen (coppelle), kanaaltjes, kruisen, en antropomorfe figuren. Een aantal voorbeelden hiervan volgen hieronder.

Steen met uithollingen bij Soriano

Idem bij Olgiasca

Onze vroege voorouders hebben op veel plaatsen blijvende herinneringen achtergelaten door het bewerken van het aan hen beschikbare materiaal, de grote zwerfstenen. Juist op de soms enorm grote rotsen hebben ze gravures achtergelaten waarvan de betekenis voor ons vaak onduidelijk is, maar die waarschijnlijk een religieuze of symbolische achtergrond heeft. De prehistorische mens leefde in nauw contact met de natuur en herkende daarin geesten die machtiger waren dan de mens en zelfs een magische kracht hadden. In het gebied rond het meer zijn de meest voorkomende symbolen uithollingen in het rotsoppervlak, vaak verbonden door kanaaltjes die suggereren dat er vloeistof doorliep. De uithollingen werden gemaakt door langdurig en met aanzienlijke druk een

harde steen rond te draaien in het steenoppervlak. We vinden dit soort symbolen vooral boven de lijn die van oost naar west loopt door Menaggio. Ten zuiden van deze lijn treffen we vooral kalkachtige steensoorten die veel sterker eroderen dan de harde steensoorten ten noorden van deze grens. De petrogliefen die ten zuiden van de lijn voorkomen zijn gemaakt in de harde zwerfstenen die afkomstig zijn uit het Valtellina.

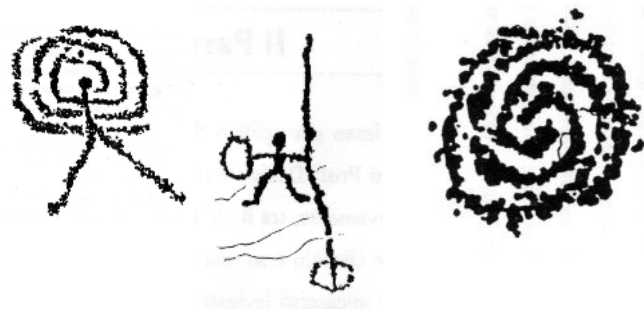
Behalve de komvormige uithollingen zijn er ook andere vormen zoals cirkels, soms met een stralenkrans, die aan de zon doen denken en wellicht samenhangen met een zonnecultus.

Een erg gemakkelijk te bereiken steen ligt aan de rand van de parkeerplaats bij het restaurant Oasi dei Celti aan de provinciale weg van Colico naar Dorio, gelegen kort na de afslag naar Olgiasca - Abdij van Piona.

Een zeer groot aantal rotsen met gravures (incisioni rupestri), maar wel veel lastiger te bereiken, vindt u bij Soriano, te bereiken vanuit Rezzonico. Bij de derde bocht in Soriano vindt u op een huis een aanduiding van het voetpad dat door het bos naar het gebied met de gravures leidt. Er zijn wel bordjes langs het pad, maar ze liggen soms op de grond en het loopt uit op een grote zoektocht. Er moeten hier zes rotsen met gravures liggen met ik heb ze niet allemaal gevonden. Behalve coppelletjes zijn er ook kruisen en enkele antropomorfe (d.w.z. op mensen gelijkende) figuren te zien. De uithollingen zijn het oudst en dateren uit de prehistorie. De kruisen hebben soms vier gelijke armen, maar soms ook is een van de armen langer. We weten dat het opkomende christendom alles deed om de oude "steencultuur" te laten verdwijnen en ondersteld wordt dat in de Middeleeuwen de kruisen soms werden verlengd om ze te transformeren in een Christelijk symbool.

Afbeelding op de Rupe Magna

Schetsen van afbeeldingen gevonden op de Rupe Magna

Eenvoudiger te bereiken en interessanter door de grote verscheidenheid zijn de gravures die in 1966 werden ontdekt bij Grosio, een dorp 14 km ten noorden van Tirano, aan de weg naar Bormio. Dit Nationaal Park behoort samen met het iets zuidelijker gelegen Park van het Val Camonica tot de belangrijkste in Lombardije. U kunt er met de auto komen door de SS 38 te volgen en meteen voorbij de elektrische centrale voor Grosio linksaf te slaan naar de twee grote kasteelruïnes (die u beslist ook even moet bezoeken). Aan de voet van het pad naar de kastelen vindt u de Rupe Magna, rotsen waarop zo'n 5500

gravures zijn te zien met hoofdzakelijk antropomorfe afbeeldingen.⁴ Ze zijn gemaakt door de rots te hameren met kwartsstenen die in de buurt werden gevonden.

Bij de ontdekking waren de rotsen geheel overgroeid met mossen, maar nu ze zijn schoongemaakt zijn de gravures van dichtbij te bewonderen.

Men onderscheidt vier verschillende fasen in de ontstaansgeschiedenis: periode I die het 4^e-3^e millennium voor onze jaartelling omvat (neolithicum, kopertijd), de IIe en IIIe periode uit het 2^e millennium v.C. (brons-tijd) en de IVe periode die samenvalt met de ijzertijd.

Uit periode I stammen vele spiraalvormige figuren en ook de komvormige uithollingen en kanalen die we eerder tegenkwamen. In fase II zien we vooral antropomorfe afbeeldingen van ongewapende figuren. Meestal zijn de armen geheven in de vorm van een U. In een aantal gevallen gaat het om afbeeldingen van vrouwen zoals te zien aan twee uithollingen op borsthoogte en een holte tussen de benen. In de fasen III en IV zien we gewapende strijders en duellerende figuren. Soms zien we ook groepjes personen. De strijders uit de ijzertijd dragen als wapen speren en ovale of ronde schilden. Ondersteld wordt dat de afbeeldingen van de gewapende mannen als offergaven zijn bedoeld bij initiatieriten. Langzaam zien we verandering optreden naar figuren met zwaardere spieren en grotere borstafmetingen, terwijl als wapen vooral een zwaard wordt afgebeeld. Tegen het eind van de 6^e eeuw v.C. eindigen de rotsgravures abrupt.

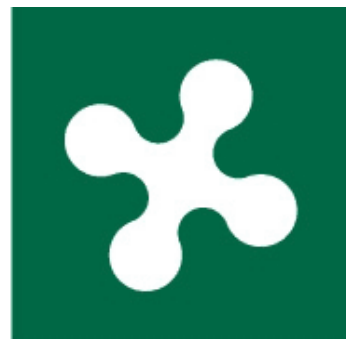
In 1973 zijn in de buurt van Grosio nog andere rotsen gevonden met petrogliefen. Bij Cap Ras en Ras Pagan vond men ca 200 gravures met jacht- en gevechts-scènes.

De beroemdste vindplaats van petrogliefen in Lombardije is echter het val Camonica, het dal dat van Edolo naar het Isemeer loopt. Het Nationaal park ligt ongeveer 30 km ten zuiden van Edolo en valt onder de bescherming van Unesco. In de wetenschapsbijlage van de NRC van 29 januari kunt u een artikel over deze rotstekeningen vinden. In totaal zijn hier ongeveer 300.000 figuren gevonden, veelal van hetzelfde type als die van Rupe Magna. Ik zal deze verder niet beschrijven, op één afbeelding na. Het betreft de Rosa Camuna, een afbeelding van een roos die zo bijzonder is dat het gebied Lombardije deze als symbool heeft gekozen. De naam verwijst naar het volk van de Camuni, dat hier in de ijzertijd leefde. De Rosa Camuna afbeelding werd 92 maal aangetroffen en wordt gevormd door een Hanzekruis (een kruis met breder uitlopende armen) met daaromheen 9 uithollingen. Over de betekenis ervan lopen de meningen uiteen.

Links: Rosa Camuna (foto Luca Giarelli)

Rechts: De Rosa camuna als symbool voor Lombardije

⁴ Het verdient aanbeveling tevoren te bellen naar 0342-847454

De “Stele di Caven” in Teglio

In het dorp Teglio in het Valtellina staat het palazzo Besta, waarin ook het “Antiquarium tellinum” is gevestigd, een museum met archeologische vondsten. Zeer interessant zijn de drie “Stele di Caven”, grote, platte stenen met gravures. Ze werden in 1940 gevonden in de buurt van Teglio bij een renovatie van een wijngaard. De drie steles vormden samen het triptiek van een heiligdom of begraafplaats uit de kopertijd (3^e millennium v.C.) op het kleine terras van Caven, boven Teglio.

Behalve deze drie steles zijn er in het museum nog enkele te zien welke afkomstig zijn uit de omgeving van Teglio en Tirano.

De stele Caven 3

Stele Caven 1

Een zonneschijf, drie dolken met driehoekig lemnet en halfcirkelvormige handgreep, een schede, een bijl en een hellebaard, een dier, waarschijnlijk een hertenkalf en vier herten en nog een dolk

Stele Caven 2

Middenboven een zonneschijf, een soortgelijke kleinere schijf, een hert, twee dolken, een schede, een bijl met op de steel een menselijke afbeelding, een hellebaard en twee dolken

Stele Caven 3 (zie foto)

Dit is de beroemdste van de drie door de geometrie van de gravure en de originaliteit van de afbeelding, vagelijk antropomorf en aangebracht op een granieten zwerfsteen. Ze wordt geïnterpreteerd

als een vrouwelijke godheid, de “Moeder Godin”, met oorhangers als vruchtbaarheidssymbolen. We zien de volgende elementen: een schijf met vijf cirkels (het hoofd) en twee kleinere cirkels (oorringen), een borstkas, vier verticale lijnen (armen), een halskettingachtig element bestaande uit elf parallelle lijnen met er omheen een zigzaglijn (onderbuik).

Graftombes

Op vele plaatsen rond het meer kunnen we graftombes (massi avelli) aantreffen die zijn gemaakt door uitholling van een zwerfsteen. In Nieuwsbrief 2(2011) beschreef ik al de tombe even buiten Plesio, welke dateert uit de 2^e eeuw n.C. Veel graven zijn uit de 4^e en 5^e eeuw, de tijd van de nieuwe bezetters, de Goten en Franken. Helaas staat er vaak regenwater in deze graven, waardoor ze er meer uitzien als een badkuip dan als een graf. Het graf bij Plesio is overigens het enige dat werd aangetroffen met de deksteen, een dakvormige monoliet van 240 cm x 133 cm en een dikte van 10-15 cm. In dit graf werden ook nog beenderen gevonden. De afmetingen zijn 192 cm x 87 cm met een diepte van 43 cm.

Een opvallend groot aantal graftombes vinden we in driehoek van het Lario en de Brianza (de streek ruwweg ten zuiden van de lijn Como-Lecco). Boven beschreef ik al de wandeling die vanuit Torno naar de Pietra Pendula leidt. Vanuit Torno kunt u ook een mooie wandeling naar Negrenza maken, waar drie graftombes liggen, de “cascine di Negrenza”, de “avello di Negrenza” en de meest imponerende, de “avello delle Piazze”. Om het laatstgenoemde graf te zien moeten we een trap beklimmen die tegen de steen

staat – het graf zelf meet 175 x 80 cm met een diepte van 33 cm. Dit graf en dat in Plesio zijn de enige met een hoofdsteun (20 cm lang en 9 cm hoog).

Graftombe bij Negrenza

tombe bij Plesio

Een wandeling vanuit Torno naar de graftombes bij Negrenza

(zie kaart⁵ op pag. 10 en kaart Kompas 91)

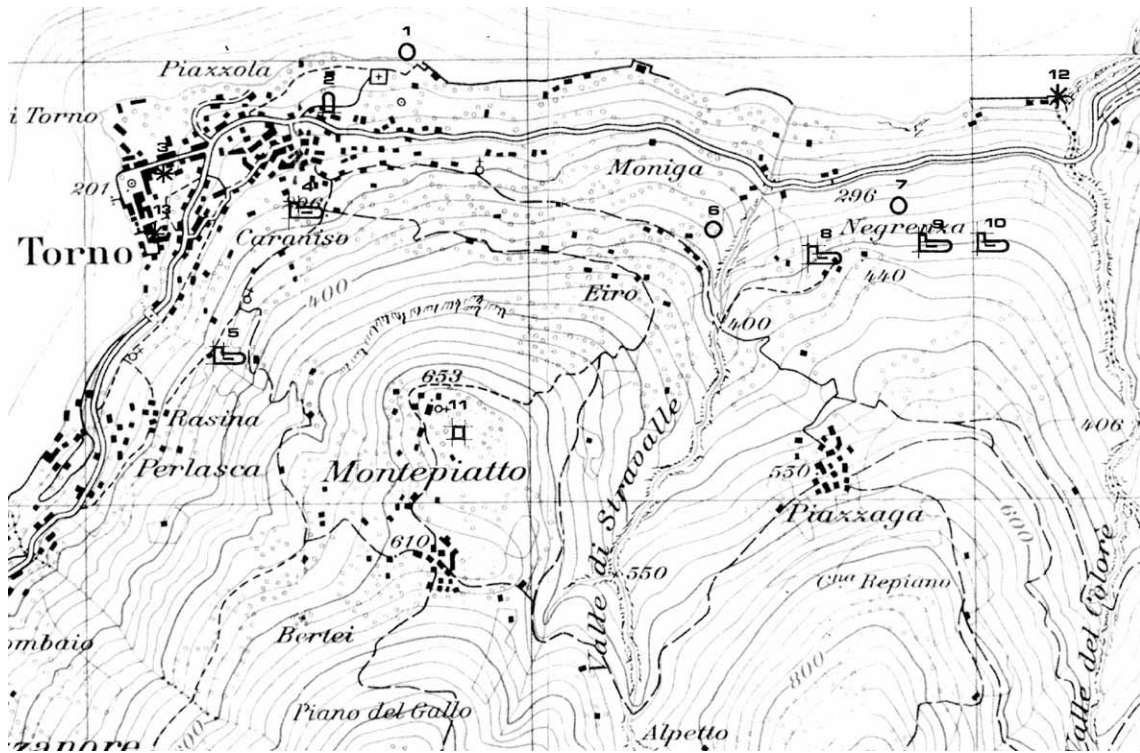
Laat de auto in Torno op het Piazza Caronti (het eerste pleintje rechts aan de weg van Como naar Bellagio). Neem de Via Tridi (hier staat een bord met routekaart, waarop ook de Via Regia, de oude wandelweg richting Molina staat aangegeven). Laat bij de kruising de Via Regia links liggen, kort daarna komen we op een geasfalteerde verbreding, waar een weg op uitkomt die rechts verder loopt (richtingwijzer Montepiatto – Pietra Pendula). Steek de verbreding over en vervolg de smalle voortzetting van de Via Tridi, die al snel overgaat in een muilezelpad met traptreden. Het pad loopt oostwaarts en gaat door Moniga. Nadat we enkele huizen zijn gepasseerd, komen we bij de Poort van Travaino, een stenen boog uit de Romeinse tijd, waar men vroeger als symbolische tol een kiezelsteen moest achterlaten. Het pad gaat nu de vallei van Stravalle in en al snel gaan we over een stenen brug naar de tegenoverliggende helling. Het hoofdpad gaat naar rechts, maar wij nemen het voetpad links (richtingwijzer) dat ons in enkele minuten naar Negrenza brengt. Hier liggen op slechts enkele honderden meters van elkaar drie graftombes. keren we terug naar de brug en gaan verder over de helling die naar de weiden van de Alpe Piazzaga leidt. Bij het hoogst gelegen deel van de huizen komen we bij een steeg en gaan daar rechts richting Montepiatto (richtingwijzer). De weg, overgaand in een voetpad loopt weer de bossen in en komt dan op een straatje dat naar rechts, maar wat hogerop de Stravalle weer oversteekt en dan op de brede morenenvlakte van Montepiatto uitkomt. Tussen de huizen door volgen we de richtingborden naar de Pietra Pendula en het kerkje van S. Elisabetta. Dit ligt op een plek waar we een schitterend panorama van het meer hebben.

Over het voetpad dat onder langs de kerkmuur loopt, en een park met oude kastanjabomen, komen we al snel op de open plek waar de Pietra Pendula staat.

Terug volgen we het goed onderhouden muilezelpad van Montepiatto westwaarts naar Torno.

---

⁵ Kopie van kaart in G. Frigerio, I massi avelli del comasco, 4e editie (2010) Pro Loco Torno

graftombe

graf

vernietigde tombe

andere bezienswaardigheid

Legenda: 1.Rivasca, 2.kerk van S. Giovanni, 3.kerk van S.Tecla, 4. Al Maas, 5.Rasina, 6. Campione 7. Negrenza, 8. Cascine di Negrenza, 9. Negrenza, 10. Ai Piazz, 11.Pietra Pendula, 12. Villa Pliniana, 13. haven van Torno